

СЛОВОТВІРНО-СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У даній статті розглядається утворення простих і складних термінів морфологічним способом. Висвітлюються основні морфологічні словотвірні типи технічної термінології та виділяються найбільш продуктивні.

Ключові слова: дериватологія, словотвірний тип, композит, юкстапозит.

Сучасна українська термінологічна лексика являє собою особливу підсистему (терміносистему) у складі лексичної системи сучасної української літературної мови. Її дослідження мають ґрунтуватися на врахуванні зовнішньомовних ознак – впливу інтенсивного розвитку науки, техніки, суспільного життя в країні. Газети, радіо, телебачення, науково-популярна література подають досить об'ємну і нову інформацію з різних галузей науки, фіксуючи появу термінів-інновацій у мові. Одні терміни виникають разом із новими поняттями (завод-автомат), інші – починають уживатися як синоніми до вже наявних у мові слів (автошлях-автотраса, автовізок – автокар). Частина термінів сформувалася внаслідок набуття загальноживаним словом нового значення – це семантичні терміни [13, 45]. Процес широкого входження термінів у загальне мовлення останнім часом помітно активізувався. Тому дослідження словотвірно-структурних особливостей технічної термінології є конче актуальним.

Останнім часом в українському мовознавстві з'явилося чимало наукових праць, у яких досліджують як загальні теоретичні питання термінології, так і різні галузеві терміносистеми. Це праці А.А. Бурячка, В.В. Грещука, В.П. Даниленка, І.М. Кочан, Т.І. Панько, Л.О. Симоненко, Н.С. Родзевич, А.Д. Хаютіна, П.С. Худолєсової. Історії виникнення іменників-композитів присвятили свої праці М.Я. Площ, П.П. Площ, С.П. Самійленко, О.О. Тараненко. Словотвірну структуру і семантику складних слів у сучасній українській мові вивчала Н.Ф. Клименко. Питання про складні терміни порушено в працях М.П. Богучкої, Л.С. Гончаренко, В.С. Марченка, В.М. Овчаренка. Словотвірні процеси в іменниковій термінології східнослов'янських мов розглядали А.А. Бурячок, Н.С. Родзевич [2; 13]. Склад і структуру термінологічної лексики української мови аналізували В.В. Грещук, В.П. Даниленко, Т.І. Панько, Л.О. Симоненко [7; 11]. Словотвірно-структурні особливості технічної термінології ще до кінця не досліджені, хоча чимало робіт присвячено цій тематиці.

Мета статті – окреслити характерні риси утворення простих і складних термінів морфологічним способом, визначити основні морфологічні словотвірні типи технічної термінології. Концептуально дослідження пов'язане з науковою програмою «Закономірності розвитку мов і практичної мовної діяльності».

Терміни як специфічний пласт лексики літературної мови стають об'єктом комплексного наукового дослідження лише із середини ХХ ст. Зацікавлення термінологією з лінгвістичного погляду зумовлене тим, що цей аналітичний шар лексики активно впливає на розвиток літературної мови. Технічна термінологія є найбільш рухливою, гнучкою частиною загальноживаної лексики. Нові терміни,

як і давно вже існуючі, потребують систематизації і впорядкування. При аналізі словотвірно-структурних особливостей технічної термінології враховується, що формування її відбувається шляхом деривації, термінологізації загальноживаної лексики, особливо запозичень іншомовних слів. Терміновірними засобами виявляються морфеми, основи слів, словосполучення. Залежно від того, які з нових засобів беруть участь у терміноворенні, українські терміни технічної мови можна поділити на три типи: терміни – прості слова; терміни – складні слова; терміни-словосполучення [12, 29]. У всіх терміносистемах використовують різні способи творення: лексико-семантичний, лексико-синтаксичний, морфологічний, словоскладання, аббревіація, морфолого-синтаксичний. У статті розглядаємо утворення простих і складних технічних термінів морфологічним способом.

Серед простих технічних термінів виділяють терміни, утворені за словотвірними типами із суфіксами *-ни(я)*, *-к(а)*, *-ач*, *-ок*, *-ник*, *-иц(а)*. Найбільш продуктивним є словотвірний тип із суфіксом *-ни(я)*. За допомогою цього суфікса творяться терміни від дієслівних основ на позначення опредмеченого процесу дії або абстрактного поняття за назвою дії: *кріплення (базатошарнірне)*, *ізолювання*, *ствивлювання*, *погашення*, *подрібнення*, *різьблення*, *утеплення*, *скобління*, *зв'язання*. У сучасній українській мові можна виділити деякі продуктивні групи вірних основ дієслів, від яких найбільш активно утворюються технічні терміни на *-ни(я)*. Наприклад, це префіксальні дієслова недоконаного виду із суфіксом *-ни(я)* в основі інфінітива. Від них утворюються терміни із значенням тривалості або повторюваності процесу дії: *вишилювати – вишилювання*, *програмувати – програмування*, *відновлювати – відновлення*, *облуплювати – облуплювання*, *опромінювати – опромінювання*, *викручувати – викручування*, *заклепувати – заклепування*, *сколювати – сколювання*.

Технічні терміни часто утворюються і від безпрефіксальних дієслів недоконаного виду із суфіксом *-ува-*: *майструвати – майстрування*, *пеленгувати – пеленгування*, *матувати – матування*, *вентилювати – вентилювання*, *емалювати – емалювання*, *баластувати – баластування*.

Виявляється, близько 70% відсотків усіх безпрефіксальних термінів на *-ни(я)*-утворені від основ дієслів іншомовного походження з суфіксом *-ува-*, наприклад: *агрегатувати – агрегатування*, *ламінувати – ламінування*, *абсорбувати – абсорбування*, *шліфувати – шліфування*, *телефонізувати – телефонізування*, *хроматувати – хроматування*, *центрувати – центрування*, *юстувати – юстування*, *фанерувати – фанерування*. Значною продуктивністю в технічній термінології відзначається словотвірний тип із суфіксом *-к(а)*. За допомогою цього суфікса і його варіантів *-к(и)*, *-шк(а)* утворюються терміни жіночого роду на позначення наслідку дії, назв предметів, знарядь праці, пристроїв: *установка (адсорбаційна)*, *вітка*, *заклейка*, *вальцівка (інструмент)*, *верстатка*, *головка (всмоктувальна)*, *вертлювка*, *з'єд'язка*, *кішка (вантажна)*, *маслянка (автоматична)*, *набійка*.

Існує невелика група термінів на означення приладів, машин, інструментів, що творяться від дієслівних основ за допомогою суфікса *-ач*: *нагнітач (відцентровий)*, *пильничач*, *обв'язювач (бурового розчину)*, *обдувач (прилад)*, *обертач*, *обігрівач*, *перемішувач*, *розгортачі*, *роздавач*, *розмикач (звинтовий)*, *уворювач*, *утеплювач*, *підшипніч*, *блокувач*, *узгоджувач*, *зсувач*, *затримувач*, *лунопоглинач*.

Для утворення назв частин приладів, предметів до іменникових основ приєднується суфікс *-ок*: *маховичок*, *обрубок*, *брусок*, *пасок*, *свілок*, *бачок*.

Малопродуктивним є словотвірний тип із суфіксом *-ак (-як)*, що приєднується до іменних або дієслівних основ: *верстак, держак, стояк, кістяк (рама), наждак*. Також менше використовують при творенні технічної термінології префіксально-суфіксальний тип із префіксом *під-* і суфіксом *-ник*: *підбарабаник, піддомник, піддонник, підральник, підресорник, підшипник*. Продуктивними є словотвірні моделі з суфіксами *-ер, -ор, -трон, -скон, -граф, -ість, -ок, -ван, -ізац*, наприклад: *процесор, принтер, дискретність, декодування, інтерполяція, онтроніка, інтелектуалізація*.

Отже, переважна більшість простих термінів – назв приладів, виробів, їхніх елементів, збірних назв – утворюються суфіксальним способом і лише окремі – префіксально-суфіксальні утворення. Найпродуктивнішими є словотвірні типи з суфіксами *-ни(я), -к(а)*.

Особливо широко використовують у термінології складні слова. Необхідність точніше назвати нової явища в галузі техніки, відобразити їхні істотні ознаки породила велику кількість складних слів. Поява термінів складної структурної будови найбільше зумовлена потребою передати два значення в одному слові, а також прагненням конденсації поняття. Складні терміни (композиції) утворюються внаслідок об'єднання в одній лексичній одиниці двох чи більше основ повнозначних слів. Вони становлять значну частину словникового запасу української літературної мови.

Творення іменників-композицій та юкстапозитів шляхом складання основ й окремих слів набуває все більшої продуктивності. Вивчення композицій та юкстапозитів за особливостями їх морфемної та словотвірної будови дозволило виявити деякі властиві їм загальні риси, що стосуються будови слова, поєднання компонентів у ній, а також зв'язку різних типів складних слів із морфологічно співвідносними простими словами [1, 15].

Є.А. Василевська за частиномовною ознакою – твірною основою – дає класифікацію основних іменникових дериваційних типів. За цією класифікацією спробуємо визначити основні дериваційні типи термінів [3, 76].

Перший тип. Значну частину складних термінів становлять слова, утворені поєднанням іменникової та дієслівної (ускладненої або неускладненої суфіксом) основ за допомогою інтерфіксів *-о-, -е- (-е-)*, які вважаються однією з основних релевантних ознак таких складних дериватів: *напівочищення, котлобудування, краплепоказчик, костовипалювання, залізвідбірник, грязевловлювач, вантажоприймальник, електрозварювання, електроустаткування, гідрографія, землечерпалка, моторобудування, газохід, шлаковоз, житлобудування, водоріз, нафтопереробка, вагоновантажувач, турбовоз, барометр, картограф*.

Другий тип. Складні слова, утворені внаслідок поєднання двох іменникових основ за допомогою інтерфікса чи без нього. Друга частина складного слова може ускладнюватися суфіксом або вживатися як самостійне слово: *автопілот, радіотехніка, металознавець, машинобудівник, теплотехнік, радіолобитель, електролебідчик, світлотехніка, водочерпалка, аеродинаміка, радіоперешкода, електропередача, електромеханіка, газобалон, вантажопотік, газогенератор*.

Третій тип. Складні слова, утворені внаслідок поєднання двох лексично однорідних іменникових основ: *кілограм-метр, гектограм, мікрометр, мікроампер, тонно-кілометр, децилітр, дециметр, гектограм, гектолітр, дециграм*.

Четвертий тип. Складні іменники, які утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ. Це терміни на позначення назв нових машин, механізмів, приладів. Основи термінів можуть поєднуватися інтерфіксом, причому друга основа часто ускладнена суфіксом: *поляриметр, синхрофазотрон, тепловимірювання, тепловідвід, ультрафільтр, багатопламповий, в'язкотекучість, дрібнодисперсний, електрогенератор, енерговиробник, звукопоглинач, запаловодетектор, легкоплавкість, малорухомий, многостатність, низькочастотність, новобудова*.

П'ятий тип. Терміни-композиції, в яких другий компонент дієслівний, утворюються поєднанням іменникової, прислівникової та дієслівної основ: *всьоденді, далекомір, скороход, багатроверстатник*. У цьому типі термінів особливо продуктивні слова з другим дієслівним компонентом *-мір (биттємір, витратомір, вагомір, волюмір, кутомір)*, *-граф (манометр, гектограф, геліограф, гірбограф, кристалограф)*, *-метр (тераометр, термобарометр, електрометр, люменометр, потіло-рефрактометр, ультрамікрометр, бариметр)*.

Шостий тип. Складні терміни, утворені з числівникової основи у формі числового відмінка та іменникової, часто ускладненої суфіксом: *двобайтовий, двохвалений, восьмибитовий, одноперехідність, першосортність, п'ятикутник, чотиривершинник*.

Сьомий тип. Складні терміни, які становлять поєднання займенникової та іменникової основ: *самоаналіз, самодвигун, самопізнання, собівартість, самобереження*. Зв'язок між основами підрядний. Найпродуктивнішими є складні терміни з першою займенниковою основою *сам-*, яка містить вказівку на те, що дія зосереджується на самому предметі: *саморух, самодвигун, самовідвід*.

Значна частина термінів твориться за допомогою запозичених основ типу: *авіа- (авіабудівник, авіамодель, авіатехніка)*, *авто- (автозчеплення, автогрейдер, авточепник)*, *аеро- (аерозолоб, аерограф, аерообприскувач)*, *біо- (біотрон, біофільтр, біоризація)*, *вібро- (віброметр, віброфон, віброскоп)*, *гідро- (гідрозоль, гідроманетизм, гідротунія)*, *електро- (електропатрон, електророзчищення, електрометр)*, *кіно- (кінотека, кінофікація, кінокамера)*, *стерео- (стереоскоп, стереотипізеркальний, стереоскопіст)*, *фото- (фотоапаратура, фотоелектрон, фотомодулятор)*, *мікро- (мікротам, мікрофон, мікроплекс)*. Особливо активно характеризуються елементи: *авто-, авіа-, аеро-, гідро-, електро-, фото-, стерео-, мікро-, кіно-* та інші.

Отже, у сучасній термінології помітно зростає роль основоскладання. Якщо в словниках XIX і початку XX століття фіксують не більше 10% композитних термінів, то в сучасних технічних словниках вони становлять понад 22%. Збільшення кількості композитних термінів супроводжується двома словоутворювальними процесами: перетворенням кореневих морфем в афіксоїди; перетворенням морфем, які раніше виконували тільки словоутворювальну функцію, у самостійні лексичні одиниці. Велику роль у поповненні термінів-композицій відіграють власне українські терміноелементи, хоч питома вага терміноелементів іншомовного походження досі є високою. Деякі давні складні слова замінили українські прості або складні лексеми. Проте чимало іншомовних терміноелементів набуває все більшої продуктивності, що є характерною ознакою терміноскладання в сучасній українській мові. На відміну від минулого століття, іншомовні терміноелементи тепер вільніше сполучаються з українськими коренями. Для

творення української технічної термінології використовують ті ж засоби, що й для творення загальноживаних слів. Морфологічний спосіб у творенні слів був і залишається одним із найбагатших джерел поповнення технічної термінології. Він сприяє більш повному, глибокому, точному і розчленованому вираженню думки і є матеріалом для подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Азарова Л. Є.** Структурна та фонетична побудова складних одиниць у концепції «золотої» пропорції. – Вінниця, 2001. 2. **Бурячок А. А.** Назви спорідненості і своєїства в українській мові. – К., 1961. 3. **Василевская Е. А.** Словосложение в русском языке. – М., 1962. 4. **Великий** зведений орфографічний словник з сучасної української лексики / Відп. ред. В. Т. Бусел. – К., 2003. 5. **Козак Л.** Словник-довідник з електротехніки, автоматики, промислової електроніки і метрології. – Кривий Ріг, 1997. 6. **Коновалюк Д.** Російсько-український технічний словник. – Луцьк, 1993. 7. **Панько Т. І.** Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К., 1984. 8. **Підлипєнський В.,** Петренко В. Російсько-український політехнічний словник / За ред. В. Бусела. – К., 2000. 9. **Німчук В. В.** Періодизація як напрямом дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1998. – №1. – С. 3-12. 10. **Родзевич Н. С.** Поняття термін, термінологія і номенклатура в працях радянських і зарубіжних учених // Лексикографічний бюлетень. – 1963. – Вип. 9. – С. 9-12. 11. **Симоненко Л. О.** Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К., 1984. 12. **Словотвір** сучасної української літературної мови. – К., 1979. 13. **Сучасна українська літературна мова** / За ред. П. С. Дудика. – К., 1987.

УДК 811.111'373.23

Ю. В. Собков

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КІЛЬКІСНОГО СКЛАДУ КРИПТОНІМІВ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

У статті криптонімі групи подаються у кількісному та відсотковому співвідношенні від найбільшої кількості до найменшої в обох досліджуваних мовах. Аналіз кожної окремої категорії криптоніма супроводжується прикладами з посиланням на джерело фактичного матеріалу. Для зручності сприйняття порівняльний аналіз статистичних показників криптонімів обох мов представлений у таблиці.

Ключові слова: криптонім, криптонімі групи, криптонімі одиниці, кількісні показники, спільні та специфічні особливості.

Проблема виникнення прихованих імен, їх класифікації, мотивації та атрибуції, тобто встановлення авторства, була і залишається важливою для науковців різних галузей. Серед вітчизняних та зарубіжних авторів, які нею займалися, варто згадати А. Барб'є, Ф. Гейслера, А. Рума, А. Тейлора, Е. Смітта, Я. Дашкевича, О. Дея, Н. Кравченко-Максименкову, В. Дмитрієва, І. Масанова, Т. Суркову, В. Горпинича, Ю. Редька, І. Желєзняк, М. Худаша, Ю. Карпенко, В. Німчука, П. Чучку та багато інших [5 – 27].

У попередніх статтях було виділено поняття «криптонім» з метою вироблення єдиного підходу для його дослідження в англійській та українській мові, а також здійснено аналіз кількісних показників криптонімних форм англійської мови.

Метою зазначеної статті є встановлення шляхом порівняльного аналізу відсоткових показників криптонімів англійської та української мов.

Джерелами фактичного матеріалу послужили дані словників англійської мови «Словник літературних псевдонімів» Ф. Аткинсона, «Словник літературних псевдонімів англійської мови» Т. Карті, «Словник псевдонімів» А. Рума. Вибірку українських криптонімів здійснено зі «Словника українських псевдонімів» О. Дея [1 – 4].

Статистичні підрахунки криптонімів порівнювальних мов демонструють перевагу українських криптонімних форм над англійськими. Загальний порівняльний аналіз українських криптонімів становить 6787 одиниць, що більш ніж удвічі перевищує над англійськими, оскільки останні представлені у кількості 3113 одиниць. Слід зазначити, що обидві вибірки є достатніми для отримання достовірних показників, необхідних для виявлення певних закономірностей у кожній мові зокрема, а також для порівняльно-зіставного аналізу. Загальна картина останнього може мати наочне вираження при здійсненні порівняння відсоткового показнику кожної окремої категорії. Порівняльний аналіз статистичних показників англійських та українських криптонімів у кількісному та відсотковому співвідношенні подано у таблиці 1.

Таблиця 1.

Порівняльний аналіз статистичних показників англійських та українських криптонімів

№	Англійські криптоніми			Українські криптоніми		
	Назва категорії	К-ть	%	Назва категорії	К-ть	%
1	Дволітерні криптоніми	394	18,6	Дволітерні криптоніми	1893	27,89
2	Криптоніми із слова та двох літер	374	17,7	Криптоніми із слова та літери	1870	27,6
3	Криптоніми із двох літер та слова	303	14,3	Криптоніми із неповного слова та літери	1205	17,8
4	Криптоніми із слова та літери	156	7,4	Однолітерні криптоніми	512	7,5
5	Криптоніми із двох слів та літери	152	7,2	Криптоніми із неповного слова	358	5,3
6	Трилітерні криптоніми	142	6,7	Криптоніми із двох неповних слів	334	4,9
7	Однолітерні криптоніми	141	6,7	Трилітерні криптоніми	290	4,3
8	Криптоніми із літери та слова	140	6,6	Криптоніми із неповного слова та двох літер	110	1,6